

بررسی آثار اقتصادی - اجتماعی جنگ تحمیلی عراق بر روند مهاجرت در استان خوزستان

رضا جهان‌فر^۱
محسن مرادیان^۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۸/۲۷

تاریخ ارسال: ۱۳۹۶/۰۶/۲۵

چکیده

در طول جنگ هشت‌ساله عراق علیه ایران تعداد ۱۶ استان و جمعیتی برابر ۲۶ میلیون نفر از ایرانیان در معرض بمباران عراق بودند. ضمن اینکه از آغاز تا پایان جنگ، بالغ بر ۱۲۷ شهر موردتهاجم قرار گرفتند. شهرآبادان با بیش از یک هزار و هفده بار، بیش از همه موردتهاجم واقع شد که درواقع این تعداد معادل ۲۱/۳ درصد از کل مجموع حملات به کلیه شهرهای کشور است. شهر اهواز با ۳۱۶ بار حمله و ۶/۶ درصد از کل حملات به شهرها در درجه دوم قرار گرفته و سپس دزفول ۲۴۱ تهاجم یا ۵/۱ درصد از کل حملات را تحمل کرده است. درواقع تأثیرگذاری بمباران‌ها بر استان خوزستان و مردم آن و وقوع مهاجرت از این استان در سال‌های جنگ تحمیلی قابلیت بررسی بیشتر و تحقیق گسترده‌تر را دارد. لذا این مقاله با بررسی جنگ ایران و عراق و آسیب‌های وارده بر مردم و همچنین صدمات وارده به زیرساخت‌ها، به بررسی پیامدهای اقتصادی - اجتماعی جنگ تحمیلی عراق بر روند مهاجرت در استان خوزستان پرداخته است.

روش تحقیق در این مقاله توصیفی و تحلیلی و نوع تحقیق نیز کاربردی است. ابزار گردآوری اطلاعات این تحقیق علاوه بر اسناد و مدارک مکتوب، مصاحبه و پرسشنامه است. در این تحقیق ۶ فرضیه در نظر گرفته شد. یکایک فرضیات بر اساس نتایج به‌دست‌آمده از پاسخ پرسشنامه‌ها موردبررسی و تحلیل قرار گرفت و درنهایت مشخص شد که خرابی‌های جنگ و تخریب ساختمان‌ها بیشترین تأثیر را بر مهاجرت از استان خوزستان در سال‌های جنگ تحمیلی داشت. درواقع ۵۶/۳ درصد تغییرات در میزان مهاجرت قابل استناد به خرابی‌های جنگ و تخریب ساختمان‌ها و کارخانجات و پالایشگاه‌ها و مراکز صنعتی و اقتصادی بود.

واژگان کلیدی: پیامدهای اقتصادی - اجتماعی، جنگ تحمیلی عراق، مهاجرت، خوزستان.

^۱ دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی علوم تحقیقات تهران (sabarez94@yahoo.com)

^۲ عضو هیئت‌علمی دانشگاه عالی دفاع ملی

۱. مقدمه

در خصوص جنگ ایران و عراق باید گفت که به‌رغم گذشت چند سال از پایان جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، اثرات جنگ در ابعاد مختلف (سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، بهداشتی و...) هنوز هم بر مردم کشورمان باقی مانده است.

در خصوص ابعاد و آثار اقتصادی-اجتماعی جنگ تحمیلی عراق علیه ایران این نکته باید مد نظر قرار گیرد که این آثار و ابعاد، مشتمل بر تأثیرات اجتماعی مستقیم و غیرمستقیم است. مهاجرت، مرگ و میر، اشتغال، از دست دادن خانه و کاشانه و... از جمله مواردی است که در زیرمجموعه تأثیرات اقتصادی-اجتماعی مستقیم بررسی خواهد شد.

در خصوص تأثیرات اجتماعی غیرمستقیم جنگ تحمیلی عراق علیه ایران به تأثیرات اجتماعی ناشی از مسائل سیاسی، اقتصادی، زیست محیطی، فرهنگی و... می‌توان اشاره کرد. در مطالعات انجام شده بر روی جنگ‌های به وقوع پیوسته از جنگ جهانی اول تاکنون، مشخص شده است که اجتماع انسانی شهرها و روستاهای هدف بمباران، بیش از سایر نقاط درگیر جنگ تحت تأثیر حوادث جنگ است^۱ و دچار اختلال در فرایند زندگی شده و ساکنان آن مجبور به مهاجرت از شهر و دیار خود شدند. مهاجرت دارای تأثیرات فراوان اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و... بر فضای شهر مبدأ و همچنین شهر مقصد است. ناهنجاری‌ها، انطباق ناپذیری با شرایط هنجاری شهر مقصد، احتمال طرد اجتماعی مهاجرین، به وجود آمدن گروه‌های اجتماعی اقلیت، اختلال بر روند آموزش فرزندان ناشی از تعطیلی مدارس و اماکن آموزشی، کاهش شمار دانش آموزان شهر مبدأ و افزایش شمار دانش‌آموزان شهر مقصد، کاهش بهره آموزشی، کاهش و یا افزایش بهای اقلام ضروری، مسکن، فلزات گران‌بها (نظیر طلا و...)، نابودی، تعطیلی و ورشکست شدن کارخانه‌ها، تغییر خط تولید کارخانه‌ها به تولید ابزار و ادوات موردنیاز جنگ، تعطیلی بازار سرمایه، افزایش شمار افسردگی و بیماری‌های روحی و روانی بر اثر ضربات بمباران و از دست دادن عضوی از خانواده و یا قطع عضو، نابودی خانه و سرمایه مادی و... از جمله مواردی است که تأثیر عمیقی بر وضعیت اجتماعی ساکنان شهر هدف بمباران و تحت تأثیر جنگ دارد.

همان‌گونه که اشاره شد در بین ابعاد مختلف مربوط به فرایند جنگ، موشک‌باران و بمباران دارای تأثیرات خاص بر روی مردم است؛ زیرا عملیات سطحی و زمینی در لبه جلویی منطقه نبرد^۲ بین طرفین جنگ - به‌رغم کشته و مجروح شدن تعداد زیادی از انسان‌ها و تبعات اجتماعی ناشی از آن - کمتر از عملیات هوایی و بمباران و موشک‌باران دارای تأثیرات مستقیم اجتماعی و اقتصادی بر روی مردم جامعه هدف است.

اصولاً بمباران‌ها با اهداف ویژه‌ای انجام می‌شود. تغییر افکار و کنش‌های ساکنان شهر مورد بمباران در خصوص جنگ و حاکمیت از جمله اهداف بمباران است. اینکه پس از بمباران و موشک‌باران، چه تغییری در کنش‌های اجتماعی مردم رخ می‌دهد، یکی دیگر از مطالب موردبحث در این تحقیق خواهد بود. از جمله مواردی

۱ در کتاب اولویت اول تألیف رضا جهانفر (۱۳۹۱- نشر آجا) به بمباران‌ها در جنگ‌های رخ داده از جنگ جهانی اول تا کنون

اشاره شده است.

که در این مقاله به آن توجه خواهد شد، مسئله بمباران و موشک‌باران مردم در شهرهای مختلف ایران است. همچنین بمباران‌ها دارای اثرات اقتصادی و اجتماعی در فرایند جنگ هستند که در واقع مهاجرت مردم بر اثر بمباران‌ها و موشک‌باران شهرها و مناطق مختلف ایران به‌ویژه استان خوزستان در سال‌های جنگ تحمیلی از اصلی‌ترین مباحث مطروحه در این مقاله خواهد بود.

۲. پیشینه تحقیق

با توجه به اینکه موضوع انتخابی این مقاله در حوزه جامعه‌شناسی جنگ و همچنین اقتصاد است، لذا در ادامه این بخش به کتب و مقالات پرداخته‌شده به پیامدهای اجتماعی جنگ و مهاجرت و مربوط به جامعه‌شناسی جنگ و همچنین اقتصاد جنگ اشاره خواهد شد.

شاید بتوان ادعا کرد که اولین کتاب نوشته‌شده در خصوص جنگ و پیامدهای آن، «جامعه‌شناسی جنگ» نوشته گاستون بوتول و ترجمه شادروان هوشنگ فرخجسته است. بوتول در این کتاب، جنگ را از منظر جامعه‌شناسی بررسی کرد و پس‌ازاینکه در فصل اول به سیر تاریخی اندیشه جنگ می‌پردازد، در فصول دوم تا هفتم به ترتیب ذیل ادامه بحث را پی گرفت.

فصل دوم: پدیده جنگ: تعیین حدود و تعریف، فصل سوم: ویژگی‌های اقتصادی جنگ، فصل چهارم: جنبه‌های جمعیتی جنگ، فصل پنجم: ویژگی‌های قوم‌شناختی جنگ، فصل ششم: خصائص روانی جنگ، فصل هفتم: نقشه‌های صلح و علی که برای جنگ قائل‌اند. بوتول در آخر به نتیجه‌گیری از مباحث خود پرداخته است. وی پولمولوژی را هم‌معنی با جنگ‌شناسی دانسته و برای نخستین بار این کلمه را در ۱۹۴۶ میلادی در کتاب «صد میلیون برده» پیشنهاد داده است. وی در مقدمه کتاب جامعه‌شناسی جنگ می‌گوید: «جنگ بی‌تردید شگفت‌انگیزترین پدیده اجتماعی است. اگر جامعه‌شناسی آن‌گونه که دورکهمیم گفته است (بیان تاریخ به صورتی دیگر) باشد، می‌توان گفت که جنگ آفریننده تاریخ است.» (بوتول، ۱۳۶۸: ۱)

بوتول معتقد است که «جنگ برخی از ساختارهای اقتصادی و نیز سرمایه‌گذاری‌ها را تغییر داده و زمینه رشد بعضی از صنایع یا برخی از شکل‌های تولید را مساعد می‌کند. جنگ، توزیع درآمدها و منبع سرمایه‌ها را عوض می‌کند و با هزینه‌های جدیدی که به‌تبع آن ایجاد می‌شود، مستمری‌ها، مالیات‌ها، پرداخت غرامت‌ها، وضع بودجه و هزینه‌های عمومی را دستخوش تحول می‌کند. جنگ از طریق مفاد اقتصادی، قراردادهای صلح، بازارهای فروش و تجارت خارجی را متحول می‌کند و در نتیجه، صنایع مربوط به آن‌ها را تحت تأثیر قرار می‌دهد و جابجایی انسان‌هایی را که در این صنایع کار می‌کنند، ترغیب می‌کند. نتایج جنگ‌ها می‌توانند زندگی و ساختار اقتصادی ملت‌ها را عمیقاً دستخوش تغییر کنند» (بوتول، ۱۳۶۸: ۳۹ همچنین رستمعلی زاده، قاسمی اردهایی، ۱۳۹۱: ۶۲)

آنتونی گیدنز در کتاب «جامعه‌شناسی»، فصلی را به جنگ پرداخته است. وی در این فصل به مباحثی همچون جنگ و تجاوز، زنان و جنگ و... می‌پردازد. گیدنز پس از بررسی سیر صنعتی شدن جنگ جدولی را از جنگ‌های قرن ۱۹ و ۲۰ درج نموده است که در این جدول تعداد تلفات هر جنگ ذکر شده است. (گیدنز، ۱۳۸۹، ۳۷۸ الی ۳۸۰)

کتاب «جامعه‌شناسی جنگ و ارتش» نیز که توسط پیترو می‌یر تألیف شده است و توسط دکتر محمدصادق مهدوی و دکتر علیرضا ازغندی ترجمه شده است و توسط نشر قومس بارها تجدید چاپ شده است در ۳ فصل به بحث انواع اولیه تکامل جنگ (فصل اول)، جنگ در مراحل تکامل اجتماعی (فصل دوم) و سازمان نظامی و ابعاد آن (فصل سوم) پرداخته است.

جنگ برای کشور و مردم ایران پیامدهای بسیاری در برداشت. فقط در سال ۱۳۶۰ جمعیتی بین دو و نیم تا سه میلیون نفر از مردم ایران بر اثر جنگ مجبور به مهاجرت از شهر و روستای خود شدند. (آشفته تهرانی، ۱۳۹۰: ۲۱۴) این افراد که گاه به «آوارگان جنگی» ملقب می‌شدند، با دشواری‌ها و مشکلاتی خاص مواجه بودند. بزرگ‌ترین مشکلات آوارگان جنگی از نظر امیر آشفته تهرانی مؤلف کتاب «جامعه‌شناسی جنگ و نیروهای ارتشی» عبارت بود از: «مسکن، تغذیه، آموزش و پرورش، بهداشت، دارو، درمان، مسائل اخلاقی و انسانی. این جنگ موجب بسته شدن بسیاری از یگان‌های کار و صنعت در کشور شد و کاهش تولید را پدید آورد و در نتیجه آن چندین میلیون ایرانی که به کار اشتغال داشتند، بیکار شدند.» (آشفته تهرانی، ۱۳۹۰: ۲۱۴) شاید بتوان ادعا کرد که استان خوزستان در سال‌های جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، بیشترین آسیب‌های ناشی از جنگ را متحمل شد.

جنگ تحمیلی یک عامل بسیار مهم در بالا بردن نرخ بیکاری استان بخصوص شهرستان‌های خرمشهر و آبادان بوده است. نرخ بیکاری شهرهای آبادان و خرمشهر، در سال ۱۳۵۵ به ترتیب، ۱۲٫۲ و ۶٫۷ درصد و در سال ۱۳۸۵ به ترتیب، ۲۵٫۳ و ۲۰٫۶ درصد بوده است. آسیب‌های وارده بر استان خوزستان بر اثر چند عامل مختلف به وقوع پیوست. مجاورت استان خوزستان با مرزهای جنوب غربی ایران و در واقع مجاورت با لجن (لبه جلویی منطقه نبرد)، هر نوع تحرک نیروهای عراقی را به‌طور مستقیم، تأثیرگذار بر زندگی مردم استان خوزستان کرد. از سوی دیگر برای موشک‌باران و گلوله‌باران توپخانه‌ای این استان، عراقی‌ها نیازی به موشک‌های دوربرد و یا توپخانه دوربرد نداشتند. به همین دلیل حجم وسیعی از موشک‌باران و گلوله‌باران توپخانه‌ای کشورمان توسط عراق علیه خوزستان انجام شد. هواپیماهای عراقی هم برای بمباران خوزستان نیاز به طی کردن مسافت زیاد نبودند. به‌رغم تلاش شبکه دفاع هوایی کشورمان برای محافظت از آسمان خوزستان، بازهم این استان طعمه خوبی برای بمباران‌ها توسط هواگردهای عراقی بود. سه شهر آبادان، اهواز و دزفول که بیشترین حملات هوایی را شاهد بودند جزئی از استان خوزستان هستند. مهم‌ترین عامل مهاجرت از خوزستان در سال‌های ۱۳۵۹ الی ۱۳۶۷، جنگ تحمیلی و مسائل مربوط به آن بود. در این خصوص کتب، مقالات و تحقیقات مختلفی به رشته تحریر درآمده است.

«اقتصاد ایران در دوران جنگ تحمیلی» عنوان کتابی است که توسط فرهاد دژ پسند و حمیدرضا رئوفی به رشته تحریر درآمده است. در این کتاب که توسط مرکز اسناد دفاع مقدس منتشر شده است، به مسئله جمعیت، بازار کار و پدیده مهاجرت پرداخته شده است. در بخش یادشده ذکر شده است: «در تمام دوره جنگ، بر نابسامانی مهاجرتی افزوده شد و کلیه استان‌های غربی و جنوب غربی کشور شاهد مهاجرت بودند. این مهاجران در اقصی نقاط کشور جای گرفتند. لیکن استان‌های تهران، اصفهان، فارس، بوشهر و هرمزگان مهم‌ترین نواحی مهاجرپذیر کشور شدند. طبق آمارها جمعیت شهرهای آبادان و خرمشهر در سال ۱۳۵۵ به ترتیب ۲۹۴۶۰۸ و

۱۴۰۴۹۰ نفر بود. درحالی‌که در سال ۱۳۶۵ به ترتیب به ۶ و صفر نفر رسید و درواقع خالی از سکنه شدند. لذا تأثیر جنگ بر استان‌های غربی و جنوب غربی به‌ویژه استان خوزستان از نظر تغییرات جمعیتی کاملاً مشهود است.» (دژپسند، رئوفی، ۱۳۸۷، ۱۱۷)

از جمله کتب منتشر شده می‌توان به «جامعه‌شناسی جنگ و نیروهای نظامی» تألیف دکتر مهدی ادیبی سده اشاره کرد. این کتاب توسط نشر سمت منتشر شده است. در این کتاب به مسائل اجتماعی جنگ تحمیلی عراق علیه ایران توجه شده است. از نظر ادیبی سده، «جنگ سبب نابودی زیربنای اقتصادی، از هم پاشیدن روند رشد اقتصادی و اجتماعی در سطح گسترده‌ای از جامعه می‌شود ظهور مسائل و مشکلات وسیع اجتماعی و اقتصادی، مشکلات توان‌بخشی، آشفتگی‌های جمعیتی و نزول سطح و کیفیت زندگی به سبب کمبودهای فراوان، همه از آثار زیان‌بار جنگ محسوب می‌شود» (ادیبی سده، ۱۳۸۷: ۱۹۲) نویسنده در کتاب خود به مسئله جنگ ایران و عراق و برخی از تبعات آن نیز اشاره کرده است.

کتاب «جامعه‌شناسی جنگ و نیروهای ارتشی» تألیف دکتر آشفته تهرانی، نیز در این خصوص می‌تواند مفید باشد. این کتاب توسط (نشر دانژه) منتشر شده است. این کتاب نیز اشاراتی به پیامدهای جنگ تحمیلی داشته است. آشفته تهرانی در کتاب خود ذکر کرده است که «آوارگان جنگ تا سال ۱۳۶۰ نزدیک به دو و نیم میلیون تا سه و نیم میلیون نفر بودند که ناگزیر به ترک دیار و کاشانه خود شدند و از شهرهای جنگ‌زده به‌سوی دیگر شهرهای ایران رهسپار شدند و در نتیجه در برخی از موارد دشواری‌های بزرگ سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و حتی مسائل اخلاقی برای این کشور رخ نمود. بیش از ۱۰۰ هزار ایرانی که پیش از آغاز جنگ، از عراق اخراج شده بودند به ایران آمدند و نزدیک به یک و نیم میلیون پناهنده افغانی تا آن سال بر دشواری‌های مالی دولت ایران افزود، به‌ویژه آن‌که دولت ناگزیر بود هزینه نیازمندی‌های آوارگان را که روزانه به بیش از یک و نیم میلیارد تومان می‌رسید، تأمین کند. بزرگ‌ترین دشواری‌های آوارگان عبارت بود از: مسکن، تغذیه، آموزش و پرورش، بهداشت، دارو، درمان، مسائل اخلاقی و انسانی، خالی از سکنه شدن شهرها و بمباران صنایع بر دشواری‌های اقتصادی و اجتماعی افزود و آوارگان و آنان که شغلی نداشتند از نظر اقتصادی، سیاسی و اخلاقی به سیمای یک جامعه مصرفی و انگلی درآمدند و این خود دشواری دیگری برای جامعه ایران و دولت بود.» (آشفته تهرانی، ۱۳۹۰: ۲۱۴ و ۲۱۵)

مقاله «بررسی آثار و تبعات جنگ شهرها در ایران» به قلم زهرا رحیمی که در مجله نگین ایران، سال هشتم شماره ۳۱ زمستان ۱۳۸۸ منتشر شد باهدف بررسی تبعات جنگ شهرها از نظر اقتصادی، فرهنگی و... به رشته تحریر درآمد. رحیمی در خصوص پیامدهای جنگ شهرها نوشته است: «گسترش جنگ از جبهه‌ها به مناطق مسکونی و غیرنظامی، چهره دیگری از این جنگ نابرابر را پیش روی افکار عمومی جهانیان گشود. جنگ شهرها که نتیجه‌ای جز ویرانی و کشتار وسیع نداشت حتی با پایان جنگ تبعات آن پایان نیافت و جامعه ایران را به گردابی از مشکلات وارد کرد که حل آن‌ها به زمان طولانی و برنامه‌ریزی نیاز داشت. چون بسیاری از این مشکلات زیربنایی بود لذا از این طریق بسیاری از بنیان‌های جامعه نیز تهدید می‌شد. ماهیت این نوع از جنگ که عبارت بود از مسلح بودن یک‌طرف و غیرمسلح بودن طرف مقابل، حمله غافلگیرانه از جانب یک‌طرف و عدم امکان دفاع از طرف مقابل و کشتار و ویرانی توسط یک‌طرف و ضربه و خسارات فراوان کشور مقابل، از

این نوع جنگ یک معادله نامتعادل ساخته بود که تنها در صورت اقدام متقابل قدری از درد و رنج آن کاسته می‌شد. تنها با بررسی آثار و تبعات آن می‌توان به عمق فاجعه جنگ شهری پی برد و افکار عمومی را نیز در این مورد روشن ساخت. بسیاری از آثار این نوع جنگ در سال‌های بعد و حتی برای نسل‌های بعد از جنگ آشکار شده و در اثر آن بسیاری از زیربناهای جامعه تخریب شده که بازسازی آن نیازمند زمان و هزینه گزاف است.» (رحیمی، زهرا، ۱۳۸۸: ۵۳ الی ۷۰)

نوذر امین صارمی در مقاله خود تحت عنوان «جنگ، مهاجرت تحمیلی و سامان فرهنگی» که در فصلنامه تحقیقات فرهنگی ویژه دفاع مقدس، این گونه از جنگ و تأثیرات مهاجراتی آن سخن می‌گوید: «تخریب وسیعی که با تجاوز ارتش عراق به خاک ایران صورت گرفت موجب شد تا موج گسترده‌ای از اهالی این مناطق با از دست دادن زندگی خود، آواره و ناگزیر به ترک دیار شوند. آن‌ها به صورت گروهی یا خانوادگی، در شهرک‌هایی که از قبل و باعجله آماده شده بود، اسکان یافتند و به تدریج به سمت مناطق امن‌تر کشور مهاجرت کردند. به دلیل این شرایط بحرانی، بیش از ۵ میلیون نفر خانه و شغل خود را از دست دادند و ۲/۵ میلیون نفر مجبور به مهاجرت به مناطق غیرجنگی شدند. بر اساس آمارهای بنیاد امور مهاجران جنگ تحمیلی، یک میلیون و دویست هزار نفر از مهاجران مستقیماً در ۳۶۰ اردوگاه در ۲۷ استان کشور ساکن شدند و قریب به یک میلیون نفر نیز در محل‌های امن دیگری با مساعدت آشنایان و خویشاوندانشان جای گرفتند» (امین صارمی، ۱۳۷۷: ۲۰۸)

محسن مرادیان در مقاله «صنعت نفت و جنگ تحمیلی» که در همایش علمی پیشکسوتان نیروهای مسلح ارائه کرد (۱۳۹۲) در خصوص ضرر و زیان جنگ تحمیلی در خوزستان به ویژه به صنایع نفتی خوزستان بیان می‌کند: در طول جنگ از ظرفیت ۲۰ میلیون بشکه‌ای ذخیره نفت خام پالایشگاه آبادان، ۱۵ میلیون بشکه کاملاً نابود شد (شامل بیش از ۱۰۰ مخزن نفت) و تخمین زده می‌شود که فولاد اسقاطی به‌جامانده از این مخازن، ۲ میلیون تن وزن داشته باشد. در بخشی از این مقاله به شمای کلی مهاجرت در استان خوزستان از ۱۳۶۵ الی ۱۳۷۵ اشاره شده است.

جدول شماره (۱) شمای کلی مهاجرت در استان خوزستان از سال ۱۳۶۵ الی ۱۳۷۵

ردیف	نوع کوچ	تعداد نفر
۱	درون کوچی به استان (مهاجرت از استان‌های دیگر کشور به استان خوزستان)	۲۸۳۰۰۰ نفر
۲	برون کوچی از استان (مهاجرت از استان خوزستان به دیگر استان‌های کشور)	۲۱۷۰۰۰ نفر
۳	مهاجرت داخلی استان (جابجایی جمعیت بین نقاط مختلف استان خوزستان)	۵۲۲۰۰۰

منبع: مرادیان، ۱۳۹۲

داود میر محمدی در مقاله «تحلیل جامعه‌شناختی تحولات جمعیتی در خوزستان»^۱ تحولات جمعیتی خوزستان را این گونه شرح داده است: خوزستان، یکی از استان‌های پر جمعیت و شهرنشین کشور است که در طول

^۱ <http://www.azariha.org/?lang=fa&muid=36>

دوره‌های مختلف سرشماری از سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵ تغییراتی توأم با فراز و فرود داشته است. در این استان، همانند سایر نقاط کشور، دهه ۱۳۵۰ به دلیل افزایش قیمت نفت در بازارهای جهانی، دهه افزایش سریع جمعیت و شهرنشینی به حساب می‌آید.

سید لطف الله هاشمی در مطلبی که تحت عنوان «بررسی مهاجرت در استان خوزستان از ۱۳۵۰ الی ۱۳۹۰»^۱ در نگاه ملی آمار^۱ منتشر شد سیر مهاجرت در استان خوزستان حداقل سال‌های ۱۳۵۰ الی ۱۳۹۰ را این‌گونه بیان کرده است: در چهار دهه ۱۳۵۰ الی ۱۳۹۰ (به جز دهه ۱۳۶۵ الی ۱۳۷۵) استان خوزستان مهاجر فرست و در دهه ۱۳۶۵ الی ۱۳۷۵ به دلیل بازگشت مهاجرین جنگ تحمیلی، استان خوزستان مهاجرپذیر بوده است. در دهه ۱۳۵۵ الی ۱۳۶۵ (عمدتاً) به دلیل وقوع جنگ تحمیلی تعداد ۳۴۹ هزار نفر از مردم استان خوزستان، به سایر استان‌های کشور مهاجرت کردند. ولی تعداد مهاجرین وارد شده به استان خوزستان در دهه بعد که جنگ خاتمه یافت ۲۷۸/۳ هزار نفر (مهاجرت بازگشتی) بوده است.

۳. بیان مسئله

با وجود اینکه جنگ تحمیلی عراق علیه ایران دارای تلفات انسانی^۲ و مادی^۳ فراوان برای ایران بود اما تاکنون تحقیق جامعی در خصوص ابعاد جامعه‌شناختی جنگ ایران و عراق انجام نشده است. در طول جنگ هشت‌ساله عراق علیه ایران تعداد ۱۶ استان و جمعیتی برابر ۲۶ میلیون نفر از ایرانیان در معرض بمباران عراق بودند. (مرادیان، ۱۳۹۱) برابر گزارش سازمان ملل در طی جنگ تحمیلی در اثر بمباران کور دشمن یعنی ۱۳۰ هزار خانه به کلی تخریب و به ۱۹۰ هزار خانه خسارات عمده‌ای وارد شده است. در خصوص حملات هوایی و بمباران و موشک‌باران شهرهای ایران باید گفت که ۶۳ درصد حملات هوایی توسط هواپیماهای عراقی، ۴/۹ درصد توسط موشک، ۳۱/۹ درصد توسط توپخانه عراق انجام شد. (فتاحی، بی تا کد مطلب ۶۸۹۴۴)

برابر مدارک موجود، در شش ماه آغازین جنگ (۱۳۵۹) ۴۱۳ بار به شهرهای ایران حمله شد. این تعداد حملات در سال‌های بعدی به شرح زیر است:

۵۷۱ بار ۱۳۶۰، ۴۷۶ بار ۱۳۶۱، ۲۶۰ بار ۱۳۶۲، ۲۴۶ بار ۱۳۶۳، ۷۹۰ بار ۱۳۶۴، ۹۶۲ بار ۱۳۶۵، ۷۴۵ بار ۱۳۶۶ و پنج ماه پایانی جنگ (۱۳۶۷) ۳۰۶ بار. شهرهای ایران در کل چهار هزار و ۷۶۹ بار توسط رژیم بعث عراق مورد بمباران، موشک‌باران یا گلوله‌باران قرار گرفتند. (پور حسن، ۱۳۸۳: ۱۲)

از آغاز تا پایان جنگ شهرها بالغ بر ۱۲۷ شهر (علاوه بر جزایر جنوبی کشور) موردتهاجم قرار گرفتند. در بین این شهرها آبادان با بیش از یک هزار و هفده بار، بیش از همه موردتهاجم واقع شد که درواقع این تعداد معادل ۲۱/۳ درصد از کل مجموع حملات به کلیه شهرهای کشور است. شهر اهواز با ۳۱۶ بار حمله و ۶/۶ درصد از

^۱ <http://www.amar.org.ir>

^۲ در این جنگ چند صد هزار نفر جان خود را از دست دادند و یا مجروح شدند

^۳ گفته می‌شود که این جنگ حداقل هزار میلیارد دلار برای ایران خسارت مالی برجای گذاشت.

کل حملات به شهرها در درجه دوم قرار گرفته و سپس دزفول ۲۴۱ تهاجم یا ۵/۱ درصد از کل حملات را تحمل نموده است. (پور حسن، ۱۳۸۳: ۱۲) این شهرها در استان خوزستان واقع شده‌اند. در واقع تأثیرگذاری بمباران‌ها بر استان خوزستان و مردم آن و وقوع مهاجرت از این استان در سال‌های جنگ تحمیلی قابلیت بررسی بیشتر و تحقیق گسترده‌تر را دارد. میگوئل و رولند (۲۰۰۶) بر این عقیده‌اند که در درازمدت، از نقطه نظر تئوریک، عوارض جنگ نامشخص است. به عنوان مثال از نقطه نظر اقتصادی، جنگ ممکن است بر کیفیت نهادها، فناوری و پیامدهای اجتماعی تأثیر عمیقی بگذارد. این تأثیرات نهادی ممکن است در درازمدت اثرات مثبت یا منفی بر رشد اقتصادی داشته باشد. (رستمعلی زاده، قاسمی اردهای، ۱۳۹۱: ۶۳)

از نظر محققین مشکلات بسیاری از جنگ تحمیلی و مهاجرت‌های متأثر از آن برجای مانده است که بدون بررسی دقیق نمی‌توان آن‌ها را رفع کرد. بازگویی و شناسایی این مشکلات مدنظر محقق است. محققین بازگویی پیامدهای اجتماعی جنگ تحمیلی عراق بر روند مهاجرت از استان خوزستان را پرداختن به بخشی از تاریخ ناگشوده این سرزمین می‌دانند.

هدف این مقاله بررسی پیامدهای اجتماعی جنگ تحمیلی عراق بر روند مهاجرت در استان خوزستان و سؤال اصلی این است که پیامدهای اجتماعی جنگ تحمیلی عراق بر روند مهاجرت در استان خوزستان چه می‌باشد؟ در واقع نویسندگان در این مقاله به دنبال این خواهند بود که مشخص کنند پیامدهای اقتصادی و اجتماعی جنگ تحمیلی عراق بر روند مهاجرت استان خوزستان چه بود؟

متغیرهای مستقل و وابسته در این تحقیق عبارت‌اند از:

متغیر مستقل: جنگ تحمیلی عراق

متغیر وابسته: مهاجرت

۴. چهارچوب نظری

مهاجرت یا جابجایی اجباری جمعیت، تأثیر جمعیت شناختی جنگ است که مسائل جامعه‌شناختی و اقتصادی نیز زاینده همین مسئله می‌تواند باشد. زیمر و همکارانش (۲۰۰۶) معتقدند «جنگ، خشونت و تضاد سیاسی، عواقب جمعیت شناختی مصیبت باری در قالب ازدیاد مرگ‌ومیر و جابجایی اجباری جمعیت به همراه دارد». (رستمعلی زاده، قاسمی اردهای، ۱۳۹۱: ۶۲)

برابر مطالعات جامعه‌شناسانه جنگ، پس از شروع هر جنگی مهاجرت‌های اجباری و جابجایی‌های جمعیتی به وقوع می‌پیوندد. «این جابجایی‌ها و مهاجرت‌ها نیز پیامدهای جمعیتی و اجتماعی را موجب می‌شوند. جنگ تحمیلی عراق علیه ایران که در حدود هشت سال به طول انجامید، دارای جابجایی‌های اجباری جمعیت و مهاجرت‌های زیادی بوده است. یافته‌ها نشان می‌دهند جنگ تحمیلی باعث مهاجر فرستی کلیه استان‌های غربی کشور شده و اکثر این مهاجران به استان‌های مرکزی و شرقی کشور مهاجرت کردند.» (رستمعلی زاده، قاسمی اردهای، ۱۳۹۱: ۵۹)

مهاجرت‌های که به صورت اجباری بر اثر جنگ حاصل شده باشد، نوعی مهاجرت توده‌ای به شمار می‌رود که به دلیل ویژگی‌های خاص خود - مانند مهاجرت بر اثر انقلاب، مسائل سیاسی، حوادث طبیعی و ... - با مهاجرت

های عادی متفاوت است. یکی از تفاوت‌های آشکار، این است که در این نوع از مهاجرت، کلیه اقشار و طبقات اجتماعی و اقتصادی مجبور به مهاجرت‌اند و در چنین حالتی، جمعیتی متشکل از تمامی طبقات و در هر سن و از هر دو جنس با ویژگی‌های متفاوت به حرکت درمی‌آیند. در مهاجرت بر اثر جنگ، مهاجران جنگی به صورت خانوادگی ترک دیار خود کرده و در مقایسه با مهاجران عادی از قدرت انتخاب کمتری در مسائل مختلف برخوردارند. این امر در مراحل بعدی زندگی مهاجر جنگی آثار تعیین‌کننده‌ای دارد.

برخی از اندیشمندان بر این اعتقادند که این مهاجرت‌ها در سال‌های بعد منجر به بروز مسائل سیاسی، اجتماعی و اقتصادی در جوامع مبدأ و مقصد خواهد شد. در حال حاضر هیچ جامعه‌ای قادر نیست مشاغل لازم را برای به کار گماردن تمامی مهاجران احتمالی ایجاد کند. در شرایطی که فرصت‌های اشتغال برای همه متقاضیان کار وجود ندارد، رقابت بین شهروندان و مهاجران مساعدترین زمینه‌ها را برای درگیری‌های قومی و نژادی فراهم می‌کند. حتی زمانی که رقابتی برای به دست آوردن شغل وجود نداشته باشد نیز تفاوت‌های فرهنگی موجود بین گروه‌های قومی معمولاً برای شعله‌ور ساختن کینه‌توزی‌ها کافی خواهد بود (لنسکی، ۱۳۶۹: ۳۷۹-۳۷۷).^۱

یکی دیگر از تفاوت‌های مهاجرت ناشی از جنگ و سایر مهاجرت‌ها در این است که مهاجرت مهاجرین غیرجنگی برای به دست آوردن زندگی بهتر، از مناطق کمتر توسعه‌یافته به سوی مناطقی است که فرصت‌های اقتصادی - اجتماعی بهتری نصیب مهاجر می‌شود. در مهاجرت بر اثر جنگ، مهاجر جنگی فرار از سختی‌ها و مصائب جنگ را بدون پیش‌بینی آینده و در نظر قرار دادن تصمیم عاقلانه در مورد شرایط مقصد انجام می‌دهد. گریز از مبدأ تمام تلاش مهاجر را شامل می‌شود. او نمی‌داند چه سرنوشتی را پیش‌رو دارد. مهاجرت او بی‌هدف و بدون برنامه‌ریزی انجام می‌شود.

درواقع مهاجر جنگی در مقایسه با مهاجر عادی، در شهر مقصد فردی بیگانه‌تر به شمار می‌رود. در اینجا دو بعد از مهاجرت قابل توجه است. نویسنده مقاله «مهاجرت و سازگاری» در این خصوص این‌گونه توضیح می‌دهد که: اول: مهاجر برای محیط مقصد، بیگانه یا تازه‌وارد است. لذا، اگرچه وی در نظر اهالی مقصد، هم‌وطن محسوب می‌شود، پذیرش او سخت است، زیرا اولاً حجم مهاجران جنگ‌زده بسیار بیشتر از مهاجران عادی است و تأثیر سنگین‌تری بر مقصد می‌گذارند و ثانیاً ویژگی‌های مهاجران جنگ‌زده، نسبت به سایر مهاجران متفاوت‌تر و مؤثرتر (اثرهای مثبت یا منفی) است. لذا مهاجر جنگی به عامل تشدیدکننده مسائل و بروز نارسایی‌هایی در منطقه مهاجرپذیر تبدیل می‌شود که نتیجه این امر ایجاد عوامل دافعه از سوی ساکنان بومی منطقه در برابر جنگ‌زده‌ها است.

دوم: محیط مقصد برای مهاجران جنگی، محیطی بیگانه محسوب می‌شود و منطقه غیرجنگی، جزئی از وطن مهاجر جنگی است، اما وی احساس می‌کند که در مقصد به غربتی ناخواسته دچار شده است که مجبور به تحمل آن است. این امر از دو عامل کاملاً مجزا ناشی می‌شود: اولاً مهاجر جنگی فاقد آگاهی و اطلاعات لازم از محیط مقصد است. زیرا، مهاجرت وی امری یک‌باره و به‌سوی محیطی ناخواسته بوده است؛ لذا فاقد

^۱ همچنین مقاله مهاجرت و سازگاری به نشانی:

شبکه‌های موجود و آشنا در مهاجرت عادی است. ممکن است برخی از مهاجران جنگ‌زده پیشاپیش آشنایی اندکی با محیط مقصد داشته باشند ولی، به دلیل شرایط ویژه جنگی در کشور و حالت غیرعادی موجود در مقصد - به‌خصوص در مراحل اولیه مهاجرت - این امر نمی‌تواند تأثیرات تعیین‌کننده‌ای در جریان زندگی مهاجران جنگی داشته باشد. البته، به‌طورقطع وجود پیوندهای قومی و آشنایی قبلی با محیط مقصد در سازگاری مهاجران جنگی با جامعه و میزبان تأثیر دارد. ثانیاً، مهاجر جنگ‌زده به علت شرایطی خاص، فاقد امکانات پشتیبانی‌کننده لازم در محیط مقصد است و از این‌رو محیط جدید تأثیراتی سخت بر او خواهد گذاشت. در اثر این دو عامل، شرایط محیط زندگی در او ایجاد می‌شود که در این صورت مسئله انطباق یا عدم انطباق او با محیط تازه مطرح می‌شود.

تأثیر مقصد بر مهاجران جنگی، وضعیت‌های متفاوتی را برای پذیرش و یا دفع محیط جدید در جنگ‌زدگان به وجود می‌آورد. در این زمینه، مهاجران جنگی را می‌توان در سطح بسیار وسیع به دودسته تقسیم کرد: دسته اول؛ مهاجرانی هستند که بیشترین ضربه‌ها را از مهاجرت خورده و از لحاظ اقتصادی در وضعیت اسفناکی قرار گرفته‌اند. اینان دچار نوعی احساس سرخوردگی و دل‌زدگی در برابر محیط جدید می‌شوند. دسته دوم؛ مهاجرانی هستند که به محیط جدید با خوش‌بینی می‌نگرند و سعی دارند در محیط مقصد فعالیت از دست‌رفته‌شان را به همان وضع و میزان قبلی باز یابند و با محیط جدید نهایت سازگاری را داشته باشند.

اینان گروهی هستند که وضع مالی بهتری دارند و سعی می‌کنند هرچه سریع‌تر در محیط جدید حل شوند. به‌بیان‌دیگر، مهاجران جنگ‌زده واکنش‌گر و فعال سعی می‌کنند در مقصد، گروه‌های هم‌سنگ خود را با تأکید بر روابط دوستانه و آداب‌ورسوم خاص خودگرد هم آورند و همیاری و نوعی هویت قومی ایجاد کنند. در مقابل، مهاجران جنگ‌زده غیر واکنش‌گر و منفعل سعی می‌کنند در مقصد، خود را همچون دیگران نشان دهند و در بسیاری از موارد نیز می‌کوشند خود را جنگ‌زده و مصیبت‌دیده نشان دهند.

در هر دو حالت، مهاجران جنگی در مقصد به‌راحتی جذب محیط نمی‌شوند، زیرا تنها خواست و اراده مهاجر جنگی نیست که در انطباق با محیط مؤثر است، بلکه عوامل خارجی هم‌روی این فرایند تأثیر بسزایی دارند. شکی نیست که اهالی جامعه مقصد می‌توانند در سازگاری مهاجر جنگ‌زده با محیط جدید مؤثر باشند. غالباً همزیستی مهاجران جنگ‌زده با اهالی جامعه میزبان آن قدر قوی است که حتی اگر شانس اشتغال کم باشد، روحیه جنگ‌زدگان را بالا می‌برد و باعث افزایش روحیه مقاومت آنان در مقابل شرایط سخت و طاقت‌فرسا می‌شود. اهالی غیرمهاجر از یک‌سو و مؤسسات مقصد از سوی دیگر، می‌توانند در زمینه تأمین مسکن و اشتغال، به جنگ‌زدگان کمک‌های شایان و درخور توجهی ارائه کنند. که این امر در سازگاری آنان با محیط جدید بسیار مؤثر خواهد بود. یاری ندادن و عدم همراهی با جنگ‌زدگان در مقصد، فرایند سازگاری با محیط را برای آنان مشکل می‌سازد. (لهسایی زاده، ۱۳۶۷: ۲۲۲-۲۲۱)

برابر یافته‌های تحقیقی پژوهشگران «نظر به تئوری اشاعه و انتقال فرهنگی، مهاجرت‌های جنگی می‌توانند انتقال فرهنگی ناخواسته و برنامه‌ریزی نشده‌ای را موجب شوند که این امر فرایند فرهنگ‌سازی کودکان و نوجوانان جنگ‌زده را مختل نموده و انزوای فرهنگی و کاهش تحرک اجتماعی آن‌ها را موجب می‌شود. برخورد هویت‌های فرهنگی مختلف بر اثر مهاجرت، در مرکز ثقل فرهنگی مناطق مختلف انشقاق ایجاد می‌کند و تبعات

متعددی چون ضعف نظام نظارت اجتماعی و فرهنگی، تغییر در مناسبت‌ها و آداب و رسوم فرهنگی - اجتماعی و ناهمگونی در هنجارهای فرهنگی و اجتماعی مهاجران را به دنبال می‌آورد. از نظر الگوی کارکردی پارسونز، مسائل و مشکلات فرهنگی مهاجران از چهار بُعد قابل بررسی است. همفکری، همگامی، همدلی و همبختی مشترک. اختلال در این چهار بُعد، ارزش‌های مشترک و پایداری نسبی تعاملات و هویت جمعی مهاجران را دچار آسیب می‌کند و در نهایت، انگاره‌های فرهنگی آن‌ها را تحت تأثیر قرار می‌دهد (امین صارمی، ۱۳۷۷: ۴-۲۱۳) با یک رویکرد ساختاری، مهاجرت جنگی با خود مسائل و مشکلاتی را برای مناطق مبدأ مقصد و همچنین خود مهاجران به همراه دارد و بر کلیت جامعه جنگ‌زده تأثیرگذار است. «(رستمعلی زاده، قاسمی اردهایی، ۱۳۹۱: ۶۳)

۵. فرضیه‌ها

با توجه به ماهیت تاریخی موضوع تحقیق، هم برآورد پیامدها به‌سختی امکان‌پذیر است و هم برخی از پیامدها ممکن است بعدها خود را نمایان سازد.

برخی از پیامدهای جنگ مثبت و برخی از پیامدها منفی است. البته با توجه به نبود برنامه‌ریزی مناسب و مطالعه دقیق در این خصوص تأثیرگذاری پیامدهای منفی بر جامعه ایرانی بیش از پیامدهای مثبت است. در این مقاله سعی می‌شود که پیامدهای مثبت و منفی جنگ تحمیلی عراق بر روند مهاجرت در استان خوزستان بررسی شده تا پیامدهای اقتصادی و اجتماعی مهاجرت‌های جنگ تحمیلی بر جامعه ایران بیشتر شکافته شود و گامی در مسیر شناخت بیشتر جنگ و پیامدهای آن برداشته باشیم.

مهاجرت‌های متأثر از جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، منشاء پیامدهای اجتماعی و جمعیتی و اقتصادی فراوانی در جامعه جنگ‌زده ایران است و این پیامدها هنوز هم بر پیکره جامعه قابل مشاهده است. با توجه به تأثیرات مستقیم، غیرمستقیم، کوتاه‌مدت و بلندمدت جنگ تحمیلی فرضیات زیر در این تحقیق بررسی خواهد شد:

۱- خرابی‌های جنگ و تخریب ساختمان‌ها و کارخانه‌ها و پالایشگاه‌ها و مراکز صنعتی و اقتصادی بر مهاجرت از استان خوزستان تأثیر داشته است. (تأثیر مستقیم جنگ)

۲- تخریب محیط‌زیست بر مهاجرت از استان خوزستان تأثیر داشته است. (تأثیر غیرمستقیم جنگ)

۳- از دست دادن محل کار و اشتغال بر مهاجرت از خوزستان تأثیر داشته است. (تأثیر غیرمستقیم جنگ)

۴- مشاهده بمباران بر مهاجرت از خوزستان تأثیر داشته است. (پیامد کوتاه‌مدت جنگ)

۵- شهادت و مجروح شدن نزدیکان بر روند مهاجرت از استان خوزستان تأثیر داشته است. (پیامد کوتاه‌مدت جنگ)

۶- ترس و اثرات ناشی از یادآوری خاطرات فوت نزدیکان بر اثر جنگ و باقی ماندن کابوس آن در مهاجرت از استان خوزستان تأثیر داشته است. (پیامدهای بلندمدت جنگ)

۶. جامعه و نمونه آماری تحقیق

جامعه آماری مشتمل بر جمعیت استان خوزستان در زمان جنگ تحمیلی است. این استان در زمان جنگ تحمیلی به طور متوسط دارای جمعیت ۲۶۸۱۹۷۸ نفر بود. در این تحقیق جهت نمونه‌گیری از روش نمونه‌گیری تصادفی استفاده شده است. از آنجایی که در تحقیق حاضر جامعه آماری مشخص و مقیاس داده‌ها از نوع کیفی هستند، از فرمول زیر برای تعیین حجم نمونه استفاده شده است:

$$n = \frac{N \quad Z^2 \alpha/2 \quad p(1-p)}{\varepsilon^2 (N-1) + Z^2 \alpha/2 \quad p(1-p)}$$

(n: حجم نمونه / N: جامعه آماری / P: نسبت موفقیت در جامعه آماری / 1-P: نسبت عدم موفقیت در جامعه آماری / ε: دقت برآورد)

با عنایت به اینکه بسیاری از این دست تحقیقات از مقیاس کیفی برخوردارند، استنباط نسبت موفقیت در جامعه آماری (P) حائز اهمیت است. اگر پژوهشگر نتواند به برآورد بهتری برای P دست یابد، می‌تواند آن را مساوی ۰/۵ در نظر گرفته و n را محاسبه کند. در این تحقیق نیز از نسبت موفقیت در جامعه آماری P=۰/۵ در نظر گرفته شده است. (ε) دقت برآورد است و ۰/۱ در نظر گرفته شده است. بنابراین حجم نمونه تحقیق برابر است با:

$$n = \frac{(2681978) \times (1/96^2) \times (0/5) \times (0/5)}{(2681978-1) \times (0/1^2) + (1/96^2) \times (0/5) \times (0/5)} \approx 384$$

همان‌گونه که در فرمول دیده می‌شود، حجم نمونه تقریباً برابر با ۳۸۴ نفر است که به صورت تصادفی از بین جامعه آماری تحقیق انتخاب می‌گردند.

۷. روش گردآوری اطلاعات

مهم‌ترین روش‌های گردآوری اطلاعات در این تحقیق بدین شرح است:

الف. مطالعات کتابخانه‌ای: که جهت گردآوری اطلاعات در زمینه مبانی نظری و ادبیات تحقیق موضوع، از منابع کتابخانه‌ای و مقالات استفاده شده است.

ب. تحقیقات میدانی: در این قسمت به منظور جمع‌آوری داده‌ها و اطلاعات برای تجزیه و تحلیل، از پرسشنامه استفاده شده است.

ج. مصاحبه با مهاجرین خوزستانی حاضر در جنگ

۸. روش تجزیه و تحلیل اطلاعات

برای تجزیه و تحلیل داده‌های جمع‌آوری شده ابتدا آمار توصیفی که به بررسی متغیرهای جمعیت شناختی تحقیق شامل جنسیت، میزان تحصیلات و... می‌پردازد؛ مورد بررسی قرار می‌گیرد. تجزیه و تحلیل داده‌های این پژوهش در دو بخش آمار توصیفی و استنباطی انجام شده است. در بخش آمار توصیفی به توصیف ویژگی‌های گروه نمونه، جداول توزیع فراوانی - نمودارها و ... پرداخته شده است. در بخش آمار استنباطی به منظور بررسی فرضیات از آزمون t-test در محیط نرم‌افزار SPSS استفاده شده است.

۹. مصاحبه‌ها

در مسافرت به خوزستان برای مصاحبه با تعدادی از شاهدین جنگ تحمیلی و مهاجرین بازگشتی، به شهرهای اهواز، آبادان، سوسنگرد، هویزه، دزفول، شوش دانیال، رامشیر، امیدیه، حمیدیه رفتیم تا ضمن مشاهده مستقیم آثار و پیامدهای جنگ تحمیلی به گفت‌وگو با برخی از مردم بومی بپردازیم.

آرایش شهری شهرهای خوزستان با یکدیگر متفاوت است. گویی هر کدام از شهرها دارای مدیریت متفاوتی با شهر دیگر است و مدیریت جامعی بر شهرها و روستاهای خوزستان وجود ندارد. تفاوت سطح توسعه‌یافتگی شهرهای خوزستان با یکدیگر کاملاً مشهود است. به‌عنوان مثال زیبایی و آراستگی دزفول را نمی‌توان با سوسنگرد یا حمیدیه مقایسه کرد. میزان بهره‌مندی مردم شهرهای خوزستان از نعمت‌های خدایی نیز متفاوت است. امیدیه به‌عنوان صادرکننده گاز شناخته می‌شود درحالی‌که برخی از روستاهای این شهر فاقد بهره‌مندی از گاز شهری هستند.

مهاجرین بازگشتی در پاسخ به سوالاتمان واکنش‌های متفاوتی داشتند. تقریباً همه مصاحبه‌شوندگان به مشکل بیکاری اشاره کردند. برخی از زیرساخت‌های خوزستان در جنگ نابود شده و یا آسیب‌دیده که در صورت رفع آسیب از همه آن‌ها، ظرفیت بهره‌گیری از نیروی کار معادل سال ۱۳۵۹ خوزستان وجود دارد و این به معنای بیکاری بخش وسیعی از نیروی کار جویای شغل در سال ۱۳۹۳ است. مصاحبه‌شوندگان عموماً مهاجر بازگشتی بوده و فقط ۲ نفر از آن‌ها همچنان در شهر مقصد ساکن بودند و برای سپری کردن تعطیلات به خوزستان آمده بودند. در جدول زیر محتوای برخی از مصاحبه‌های انجام شده بدون ذکر نام پاسخ‌گویان گنجانده شده است

جدول شماره (۲) محتوای مصاحبه‌های انجام‌شده

ردیف	کدام مصاحبه شونده	شهر محل مصاحبه	شغل فعلی مصاحبه شونده	شهر محل سکونت در ابتدای جنگ تحمیلی	مهاجرت اولیه به ...	مهاجرت بعدی به ...	علت مهاجرت	مشکلات به وجود آمده پس از مهاجرت	مشکلات پس از بازگشت به مبدأ	توضیحات
۱	احمد، ج. ش	شوش دزبال	نظامی	شوش دزبال	خرم آباد لرستان	پس از عقب نشینی عراقی‌ها و خارج شدن شوش از محاصره توسط نیروهای عراقی، به شوش بازگشتند.	۱- شهادت عمومی وی ۲- حضور عراقی‌ها تا نزدیک شوش	مسکن - نخل	بیکاری	
۲	عوده، ب	هویزه	کشاورز	دشت آزادگان	اهواز (۲ سال)	-	اشتغال سرزمین - گزله باران توپخانه‌های عراق،	اسکان اولیه نامناسب در چادر، شرایط نامناسب مهاجرین	کرایه خانه‌ها، تبدیل زمین‌های کشاورزی به سنگر و خاکریز، آلوده بودن زمین‌ها به مین، عدم رسیدگی به وضعیت کشاورزان، بیکاری	
۳	شهرام، خ	اهواز	کارمند توب آهن اصفهان	آبادان	ابتدا ۲ ماه به سرزند، سپس یک سال به بندر عباس مهاجرت کرد.	در نهایت به اصفهان مهاجرت کرد	برای بیماران و خرابی خانه مهاجرت کرد.			وی به دلیل اشتغال و ازدواج در اصفهان ماندگار شد.

۴	۵	۶
قاسم، ر	محمدرضا، م	محمد، ن
اهواز	اهواز	اهواز
بازنیتسه بهداشت و درمان خوزستان	کارخانه دار	دستفروش
اهواز	اهواز	دشت آزادگان
پس از دستیابی عراق به ۱۰ کیلومتری اهواز (کارخانه نورد) مهاجرت کردند.	مهاجرت به اطراف رامهرمز	رامهرمز
-	-	گنبد و در نهایت اهواز
مهاجرت بر اثر بمباران و خرابی خانه و موشک باران	مهاجرت به دلیل ناامنی ناشی از بمباران و خرابی خانه و کارخانه	ویرانی خانه بر اثر جنگ، بروز علائم شیمیایی در وی و آسم بر اثر آن
	سطح پایین بهداشت، مشکل اسکان و بهره‌مندی از نیازهای اولیه زندگی نظیر آب سالم آشامیدنی و...	ندگی در زیر چادر و گرمی هوا و نبود امکانات اولیه، غرق شدن تعدادی از اعضای خانواده در هنگام مهاجرت در رودخانه و نجات یافتن آن‌ها
انتقال	بی توجهی مسئولان به مشکلات تولیدکنندگان بومی	بیکاری در دشت آزادگان
وی اظهار داشت که مهاجرت درون استانی بیشتر به رامهرمز، شوشتر، ایذه و بهبهان بود	پس از آزادسازی خرمشهر و سایر نواحی اشغالی برخی از مهاجرین اهوازی که در درون استان مهاجرت کرده بودند به اهواز بازگشتند.	جایزه هلی اهواز مانع بازگشت وی به دشت آزادگان شد.

۱۰. آمار توصیفی

۱-۱۰. ویژگی‌های جمعیت شناختی

در این بخش از تجزیه و تحلیل آماری به بررسی چگونگی توزیع نمونه آماری از حیث متغیرهایی چون جنسیت، میزان تحصیلات و میزان سابقه کار کارکنان پاسخ‌دهنده پرداخته شده است. افراد پاسخگوی سؤالات از بین مهاجرین خوزستانی ساکن استان‌های تهران، البرز و مهاجرین بازگشتی به خوزستان (عمدتاً ساکن اهواز) انتخاب شدند. لازم به ذکر است که در پرسشنامه سؤالی به تاریخ تولد پاسخ‌گویان اختصاص یافت تا سن دقیق آن‌ها مشخص شود.

یافته‌های جدول (۳) نشان‌دهنده آن است که سن افراد گروه نمونه در بازه سنی ۵۱ تا ۶۰ سال بیشترین فراوانی و درصد را دارد.

جدول شماره (۳) افراد گروه نمونه بر اساس سن

درصد	فراوانی	سن
۵	۱۹	بین ۳۱-۴۰
۳۲	۱۲۲	بین ۴۱-۵۰
۳۷	۱۴۴	۵۱ تا ۶۰
۲۶	۹۹	بالای ۶۰ سال
۱۰۰	۳۸۴	کل

منبع: یافته‌های تحقیق

یافته‌های جدول (۴) نشان‌دهنده آن است که تحصیلات افراد گروه نمونه در مقطع لیسانس بیشترین فراوانی و درصد را دارد.

جدول شماره (۴) افراد گروه نمونه بر اساس تحصیلات

درصد	فراوانی	تحصیلات
۲۱	۸	زیر دیپلم و دیپلم
۲۳	۸	فوق دیپلم
۴۸	۱۸۳	لیسانس
۸	۳۳	فوق لیسانس و بالاتر
۱۰۰	۳۸۴	کل

منبع: یافته‌های تحقیق

جدول توزیع فراوانی و درصد پاسخگویان بر حسب تاثیر خرابیهای جنگ و تخریب ساختمانها بر مهاجرت را نشان می دهد. بر اساس یافته‌ها از کل نمونه مورد بررسی، ۱۵/۹ درصد (۶۱ نفر) ابراز داشته‌اند تاثیر کم، ۶۶/۹ درصد (۲۵۷ نفر) تاثیر متوسط که این بیشترین فراوانی را شامل می شود و ۱۷/۲ درصد (۶۶ نفر) خرابیهای جنگ و تخریب ساختمانها بر مهاجرت تاثیر زیاد داشته است.

جدول شماره (۵) توزیع فراوانی و درصد پاسخگویان بر حسب تاثیر خرابیهای جنگ و تخریب ساختمانها بر مهاجرت

درصد	فراوانی	طبقات (میزان تأثیر)
۱۵/۹	۶۱	کم
۶۶/۹	۲۵۷	متوسط
۱۷/۲	۶۶	زیاد
۱۰۰	۳۸۴	جمع

منبع: یافته های تحقیق

جدول (۶) توزیع فراوانی و درصد پاسخگویان بر حسب تأثیر تخریب محیطزیست بر مهاجرت را نشان می دهد. بر اساس یافته ها از کل نمونه مورد بررسی، ۱۴/۹ درصد (۵۷ نفر) ابراز داشته اند تأثیر تخریب محیطزیست بر مهاجرت کم، ۵۳/۴ درصد افراد گروه نمونه (۲۰۵ نفر) تأثیر متوسط و ۳۱/۷ درصد افراد (۱۲۲ نفر) ابراز داشته اند تأثیر زیاد داشته است.

جدول شماره (۶) توزیع فراوانی و درصد پاسخگویان بر حسب تأثیر تخریب محیطزیست بر مهاجرت

درصد	فراوانی	طبقات
۱۴/۹	۵۷	کم
۵۳/۴	۲۰۵	متوسط
۳۱/۷	۱۲۲	زیاد
٪۱۰۰	۳۸۴	جمع

منبع: یافته های تحقیق

جدول (۷) بالا توزیع فراوانی و درصد پاسخگویان بر حسب از دست دادن محل کار و اشتغال بر مهاجرت را نشان می دهد. بر اساس یافته ها از کل نمونه مورد بررسی، ۱۹ درصد (۷۲ نفر) ابراز داشته اند از دست دادن محل کار و اشتغال بر مهاجرت تأثیر کم، ۳۸ درصد (۱۴۴ نفر) تأثیر متوسط و ۴۳،۰۰ درصد (۱۶۸ نفر) ابراز داشته اند از دست دادن محل کار و اشتغال تأثیر زیاد در مهاجرت افراد داشته که این بیشترین فراوانی را شامل می شود.

جدول شماره (۷) توزیع فراوانی و درصد پاسخگویان بر حسب تأثیر از دست دادن محل کار و اشتغال بر مهاجرت

درصد	فراوانی	طبقات
۱۹،۰۰	۷۲	کم
۳۸،۰۰	۱۴۴	متوسط
۴۳،۰۰	۱۶۸	زیاد
٪۱۰۰	۳۸۴	جمع

منبع: یافته های تحقیق

جدول (۸) توزیع فراوانی و درصد پاسخگویان برحسب تاثیرمشاهده بمباران بر مهاجرت را نشان می‌دهد. بر اساس یافته‌ها از کل نمونه موردبررسی، ۲۰/۸ درصد (۸۰ نفر) ابراز داشته‌اند مشاهده بمباران بر مهاجرت تأثیر کم، ۳۳/۹ درصد (۱۳۰ نفر) تأثیر متوسط و ۴۵/۳ درصد (۱۷۴ نفر) ابراز داشته‌اند مشاهده بمباران بر مهاجرت تأثیر زیاد داشته است که این بیشترین فراوانی را شامل می‌شود.

جدول شماره (۸) توزیع فراوانی و درصد پاسخگویان برحسب تاثیرمشاهده بمباران بر مهاجرت

طبقات	فراوانی	درصد
کم	۸۰	۲۰/۸
متوسط	۱۳۰	۳۳/۹
زیاد	۱۷۴	۴۵/۳
جمع	۳۸۴	۱۰۰

منبع: یافته‌های تحقیق

جدول (۹) توزیع فراوانی و درصد پاسخگویان برحسب تأثیر شهادت و مجروح شدن نزدیکان بر روند مهاجرت را نشان می‌دهد. بر اساس یافته‌ها از کل نمونه موردبررسی، ۲۳ درصد (۹۰ نفر) ابراز داشته‌اند شهادت و مجروح شدن نزدیکان بر روند مهاجرت تأثیر کم، ۴۶ درصد (۱۸۲ نفر) تأثیر متوسط که این بیشترین فراوانی را شامل می‌شود و ۳۱ درصد (۱۱۲ نفر) ابراز داشته‌اند شهادت و مجروح شدن نزدیکان بر روند مهاجرت تأثیر زیاد داشته است.

جدول شماره (۹) توزیع فراوانی و درصد پاسخگویان برحسب تأثیر شهادت و مجروح شدن نزدیکان بر روند مهاجرت

طبقات	فراوانی	درصد
کم	۹۰	۲۳
متوسط	۱۸۲	۴۶
زیاد	۱۱۲	۳۱
جمع	۳۸۴	۱۰۰

منبع: یافته‌های تحقیق

جدول (۱۰) توزیع فراوانی و درصد پاسخگویان برحسب تأثیر ترس و اثرات ناشی از یادآوری خاطرات فوت نزدیکان بر اثر جنگ و باقی ماندن کابوس آن در مهاجرت را نشان می‌دهد. بر اساس یافته‌ها از کل نمونه موردبررسی، ۸ درصد (۳۱ نفر) ابراز داشته‌اند تأثیر کم، ۵۷/۳ درصد (۲۲۰ نفر) تأثیر متوسط که این بیشترین فراوانی را شامل می‌شود و ۳۴/۷ درصد (۱۳۳ نفر) ابراز داشته‌اند ترس و اثرات ناشی از یادآوری خاطرات فوت نزدیکان بر اثر جنگ و باقی ماندن کابوس آن در مهاجرت تأثیر زیاد در مهاجرت افراد را داشته است.

جدول شماره (۱۰) توزیع فراوانی و درصد پاسخگویان برحسب تأثیر ترس و اثرات ناشی از یادآوری خاطرات فوت نزدیکان بر اثر جنگ و باقی ماندن کابوس آن در مهاجرت

درصد	فراوانی	طبقات
۸	۳۱	کم
۵۷/۳	۲۲۰	متوسط
۳۴/۷	۱۳۳	زیاد
۱۰۰	۳۸۴	جمع

منبع: یافته‌های تحقیق

همان‌گونه که در جدول (۱۱) مشاهده می‌شود میانگین متغیرهای خرابی‌های جنگ و تخریب ساختمان‌ها، برابر با ۳/۸۲، از دست دادن محل کار و اشتغال ۳/۷۳، تخریب محیط‌زیست ۳/۴۵، شهادت و مجروح شدن نزدیکان ۳/۱۲، ترس و اثرات ناشی از یادآوری خاطرات ۳/۴۶ و مشاهده بمباران ۳/۶۲ می‌باشد. جدول شماره (۱۱) میانگین و انحراف استاندارد متغیرها (n=۳۸۴)

متغیرها	میانگین	انحراف استاندارد
خرابی‌های جنگ و تخریب ساختمان‌ها	۳/۸۲	۲/۱۴
از دست دادن محل کار و اشتغال	۳/۷۳	۱/۶۵
تخریب محیط‌زیست	۳/۴۵	۱/۴۳
شهادت و مجروح شدن نزدیکان	۳/۱۲	۲/۶۳
ترس و اثرات ناشی از یادآوری خاطرات	۳/۴۶	۱/۵۱
مشاهده بمباران	۳/۶۲	۱/۸۴

منبع: یافته‌های تحقیق

۱۰-۲. آمار استنباطی

برای اطمینان از همگون بودن داده‌های جمع‌آوری شده با توزیع‌های آماری از آزمون کولموگروف و اسمیرنوف استفاده شد.

۱۰-۱-۱. آزمون نرمال بودن متغیرها

هدف از این آزمون این است که دریابیم آیا متغیرها نرمال است یا خیر.

$$\left\{ \begin{array}{l} H_0: \text{توزیع جامعه نرمال است} \\ H_1: \text{توزیع جامعه نرمال نیست} \end{array} \right.$$

جدول شماره (۱۲) آزمون نرمال مؤلفه‌ها

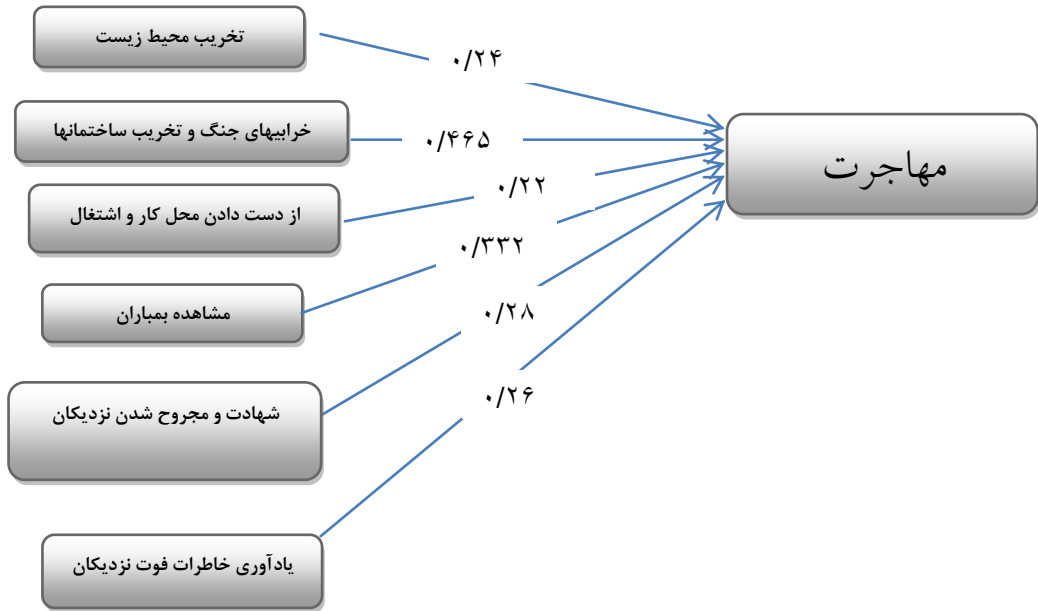
متغیرها	کلوموگروف- اسمیرونوف	سطح معنی‌داری	توزیع متغیر	جهت آزمون فرض
خرابی‌های جنگ و تخریب ساختمان‌ها	۱/۹۳	۰/۰۸۱	نرمال است	همبستگی و رگرسیون
از دست دادن محل کار و اشتغال	۱/۲۴	۰/۰۶۱	نرمال است	همبستگی و رگرسیون
تخریب محیط‌زیست	۱/۴۹	۰/۰۷۸	نرمال است	همبستگی و رگرسیون
شهادت و مجروح شدن نزدیکان	۱/۹۹	۰/۰۸۵	نرمال است	همبستگی و رگرسیون
ترس و اثرات ناشی از یادآوری خاطرات	۱/۷۶	۰/۰۷۹	نرمال است	همبستگی و رگرسیون
مشاهده بمباران	۱/۸۴	۰/۰۹۳	نرمال است	همبستگی و رگرسیون
مهاجرت	۱/۵۹	۰/۰۶۹	نرمال است	همبستگی و رگرسیون

منبع: یافته‌های تحقیق

بر اساس نتایج به‌دست‌آمده از جدول فوق برای آزمون فرضیه در خصوص متغیرهایی که توزیع نرمال دارند از آزمون همبستگی پیرسون و رگرسیون چند متغیره استفاده شده است. چون مقدار Z کلوموگروف - اسمیرونوف همه متغیرها از مقدار احتمال بیشتر از $۰/۰۵$ است، لذا فرض صفر رد نمی‌شود و با ۹۵ درصد اطمینان می‌توان بیان کرد که متغیرها از توزیع نرمال برخوردار هستند.

۱۰-۲-۲. تحلیل مسیر

تحلیل مسیر برای آزمون مدل‌های علی بکار می‌رود و مستلزم تنظیم مدلی به‌صورت نمودار علی است و به ما کمک می‌کند ببینیم در پی چه چیزی هستیم. در تحلیل مسیر از R^2 استفاده می‌شود، از این رو می‌توان میزان مناسب بودن مدل را ارزیابی کرد و با استفاده از وزن بتا (که در تحلیل مسیر، ضریب مسیر خوانده می‌شود) مقدار اثر هر متغیر را تعیین کرد. علاوه بر این، تحلیل مسیر ما را قادر می‌سازد به سازوکار اثر متغیرها بر یکدیگر پی ببریم؛ تحلیل مسیر مشخص می‌کند اثر هر متغیر تا چه حد مستقیم است و تا چه حد غیرمستقیم. بدین ترتیب تحلیل مسیر به طریق قابل‌فهم ساده‌ای اطلاعات زیادی درباره فرایندهای علی فراهم می‌آورد. تحلیل مسیر به رابطه متغیرها می‌پردازد نه به علیت. جهت فلش‌ها در مدل‌ها یا نمودارها در واقع نشانگر فرضیه‌ها درباره علیت هستند و نه خود علیت در واقع تحلیل مسیر می‌تواند این واقعیت را به ما نشان دهد که کدام یک از مدل‌های برگرفته از نظریه، با الگوی همبستگی‌های یافت شده در داده‌ها، منطبق‌تر هستند به قول مارش، آنچه در کار استنباط علی بین محقق و تجربه‌گرایی لگام‌گریخته حائل می‌شود، همین مدل‌سازی است، زیرا محقق را به نظریه‌پردازی روشن و دقیق وامی‌دارد مراحل مختلف تحلیل مسیر تأثیرات علی مستقیم و غیرمستقیم متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته در پژوهش حاضر، به‌وسیله نمودارهای زیر به نمایش گذاشته شده است:

شکل شماره (۱) مدل مفهومی تحقیق
منبع: محقق

۱.۱ یافته‌های پژوهش

فرضیه ۱:

نتایج حاصل از فرضیه اول نشان می‌دهد که خرابی‌های جنگ و تخریب ساختمان‌ها و کارخانه‌ها و پالایشگاه‌ها و مراکز صنعتی و اقتصادی بر مهاجرت از استان خوزستان تأثیر داشته است. (ضریب همبستگی = ۰/۵۰۲٪ و عدد معناداری = ۰/۰۰۰) و با توجه به β محاسبه شده در تحلیل رگرسیون، ۵۶٫۳ درصد تغییرات در میزان مهاجرت قابل استناد به خرابی‌های جنگ و تخریب ساختمان‌ها و کارخانه‌ها و پالایشگاه‌ها و مراکز صنعتی و اقتصادی می‌باشد و با توجه به ضریب بتا (Beta) این متغیر ۰/۴۷۲ اثر تغییر روی متغیر وابسته دارد. پس فرضیه مذکور تأیید می‌گردد.

فرضیه ۲:

نتایج حاصل از فرضیه دوم نشان می‌دهد که تخریب محیط‌زیست بر مهاجرت از استان خوزستان تأثیر داشته است. (ضریب همبستگی = ۰/۲۰۲٪ و عدد معناداری = ۰/۰۰۰) و با توجه به β محاسبه شده در تحلیل رگرسیون، ۳۰٫۴ درصد تغییرات در میزان مهاجرت زنان قابل استناد به تخریب محیط‌زیست هست و با توجه به ضریب بتا (Beta) این متغیر ۰/۴۳۳ اثر تغییر روی متغیر وابسته دارد. پس فرضیه مذکور تأیید می‌گردد.

فرضیه ۳:

نتایج حاصل از فرضیه سوم نشان می‌دهد که از دست دادن محل کار و اشتغال بر مهاجرت از خوزستان تأثیر داشته است. ضریب همبستگی = ۲۸۵٪ و عدد معناداری = ۰/۰۰۰ و با توجه β محاسبه شده در تحلیل رگرسیون ۳۶,۵ درصد تغییرات در میزان مهاجرت قابل استناد به میزان از دست دادن محل کار و اشتغال می‌باشد و با توجه به ضریب بتا (Beta) این متغیر ۰/۴۸۴ اثر تغییر روی متغیر وابسته دارد. پس فرضیه مذکور تأیید می‌گردد.

فرضیه ۴:

نتایج حاصل از فرضیه چهارم نشان می‌دهد که مشاهده بمباران بر مهاجرت از خوزستان تأثیر داشته است. (ضریب همبستگی = ۴۱۷٪ و عدد معناداری = ۰/۰۰۰) و با توجه β محاسبه شده در تحلیل رگرسیون ۲۳,۲ درصد تغییرات در مهاجرت به مشاهده بمباران هست و با توجه به ضریب بتا (Beta) این متغیر ۰/۵۲۷ اثر تغییر روی متغیر وابسته دارد...پس فرضیه مذکور تأیید می‌گردد.

فرضیه ۵:

نتایج حاصل از فرضیه پنجم نشان می‌دهد که شهادت و مجروح شدن نزدیکان بر روند مهاجرت از استان خوزستان تأثیر داشته است. (ضریب همبستگی = ۳۱۴٪ و عدد معناداری = ۰/۰۰۰) و با توجه β محاسبه شده در تحلیل رگرسیون ۳۵ درصد تغییرات در میزان مهاجرت قابل استناد به شهادت و مجروح شدن نزدیکان می‌باشد و با توجه به ضریب بتا (Beta) این متغیر ۰/۲۴ اثر تغییر روی متغیر وابسته دارد. پس فرضیه مذکور تأیید می‌گردد.

فرضیه ۶:

نتایج حاصل از فرضیه ششم نشان می‌دهد که ترس و اثرات ناشی از یادآوری خاطرات فوت نزدیکان بر اثر جنگ و باقی ماندن کابوس آن در مهاجرت از استان خوزستان تأثیر داشته است (ضریب همبستگی = ۲۹۰٪ و عدد معناداری = ۰/۰۰۰) و با توجه β محاسبه شده در تحلیل رگرسیون ۲۲ درصد تغییرات در میزان مهاجرت به میزان ترس و اثرات ناشی از یادآوری خاطرات فوت نزدیکان بر اثر جنگ و باقی ماندن کابوس می‌باشد و با توجه به ضریب بتا (Beta) این متغیر ۰/۴۲ اثر تغییر روی متغیر وابسته دارد...پس فرضیه مذکور تأیید می‌گردد.

۱.۲. نتیجه‌گیری

در بررسی فرضیات ۶ گانه این تحقیق، مشخص شد که:

۱. خرابی‌های جنگ و تخریب ساختمان‌ها و کارخانه‌ها و پالایشگاه‌ها و مراکز صنعتی و اقتصادی بر مهاجرت از استان خوزستان تأثیر داشته است.
۲. تخریب محیط‌زیست بر مهاجرت از استان خوزستان تأثیر داشته است.

۳. از دست دادن محل کار و اشتغال بر مهاجرت از خوزستان تأثیر داشته است.
۴. مشاهده بمباران بر مهاجرت از خوزستان تأثیر داشته است.
۵. شهادت و مجروح شدن نزدیکان بر روند مهاجرت از استان خوزستان تأثیر داشته است
۶. ترس و اثرات ناشی از یادآوری خاطرات فوت نزدیکان بر اثر جنگ و باقی ماندن کابوس آن در مهاجرت از استان خوزستان تأثیر داشته است.
- درواقع می‌توان گفت که هرچه میزان خرابی‌های جنگ و بمباران کاهش یابد، میزان مهاجرت مردم کاهش می‌یابد. برای کاهش میزان خرابی‌های جنگ و بمباران می‌توان از روش‌هایی بهره برد که میزان تلفات جنگ را کاهش می‌دهد. پدافند غیرعامل یکی از راه‌های کاهش آسیب‌های بمباران و جنگ به شمار می‌رود. در مقایسه دلایل مهاجرت در سال‌های جنگ تحمیلی و سال‌های منتهی به سال ۱۳۹۰ (جدول علت مهاجرت افراد در ۵ سال منتهی به ۱۳۹۰ مندرج در پیشینه تحقیق)، نتایج جالب‌توجهی به دست می‌آید. جدول علت مهاجرت نشان‌دهنده مشکلات موجود در استان خوزستان نیز هست. مشکلاتی نظیر بیکاری و یا اشتغال در کار بهتر. مصاحبه‌شوندگان و مهاجرین بازگشتی نیز بیکاری را در صدر مشکلات خود ذکر کرده‌اند. اعمال مدیریت مناسب بر روند مهاجرت و ساماندهی مهاجرین جنگی و اسکان آن‌ها در محل مناسب در کاهش پیامدهای اجتماعی تأثیر گزار است. مهاجرین بازگشتی در مصاحبه خود از اینکه در روزهای اول و سخت مهاجرت تنها بودند و مسئولان توجه خاص نداشتند گله‌مند بودند. با توجه به تجربه جنگ‌های گذشته (به‌ویژه در ایران)، از این‌پس باید مهاجرت منبعث از جنگ را امری محتوم در جنگ‌ها دانست. لذا به نظر می‌رسد که لازم است جامعه‌شناسان و اقتصاددانان بررسی بیشتر موضوع را در دست کار داشته باشند.
- از سویی باید در نظر داشت که سال‌ها از پایان جنگ تحمیلی گذشته است. تعداد زیادی از جمعیت مهاجرین جنگی به شهرها و روستاهای خود در استان خوزستان بازگشتند اما هنوز خرابی‌های مادی و سخت‌افزاری جنگ تحمیلی برجای‌مانده است. برابر مشاهدات محققین در شهرهای مختلف استان خوزستان، کیفیت و کمیت زیرساخت‌های اصلی استان خوزستان هنوز به سطح استاندارد نرسیده است. بیکاری، کمبود خدمات و امکانات متناسب با جمعیت، عدم دسترسی مردم به حداقل امکانات موجود در کلانشهرها- نظیر گاز شهری، آب آشامیدنی و...- مردم را با مشکلاتی مواجه کرده است.
- فراموش نکنیم که در حال حاضر بخش اعظمی از درآمد کشور از نفت و گاز صادراتی استان خوزستان تأمین می‌شود. مردم خوزستان و مهاجرین بازگشتی، نه تنها از درآمد سرشار نفت و گاز کم‌بهره‌اند بلکه برخی از شهرهای این استان از نعمت برخورداری گاز شهری نیز محروم‌اند. کمبود آب آشامیدنی در جنوب خوزستان نیز مشاهده شده است. گردوغبار نیز به مشکلات مردم خوزستان افزوده است. البته گردوغبار فقط بخشی از مشکلات زیست‌محیطی خوزستانی‌ها محسوب می‌شود. مشکلات امنیتی و فعالیت برخی از گروه‌های تجزیه‌طلب نظیر خلق عرب نیز بر مشکلات مردم افزوده است. مشکلات خوزستان و مهاجرین جنگی خوزستانی با برنامه‌ریزی صحیح قابل‌حل است. برخی از این مشکلات توسط مسئولین و برخی از مشکلات توسط خود مردم قابل‌رفع است.

۱۳. پیشنهادها بر اساس نتایج تحقیق

تأثیرات جنگ تحمیلی هنوز هم بر زندگی مردم خوزستان قابل مشاهده است. برخی از آثار و پیامدهایی که منجر به مهاجرت شدند هنوز هم باقی است و تا زمانی که رفع نشود می‌توان ادعا کرد روند بازگشت مهاجرین به استان خوزستان به‌طور کامل اجرا نخواهد شد. اگر از دست رفتن زیرساخت‌های توسعه در خوزستان جنگ‌زده منجر به مهاجرت شد، عدم اهتمام به تکمیل پروژه‌ها و بازسازی کامل خوزستان نیز می‌تواند منجر به کاهش میل به بازگشت مهاجرین شود. البته بازسازی خوزستان فقط با برنامه‌ریزی و تلاش دولت امکان‌پذیر خواهد بود بلکه نقش مردم استان خوزستان مهم‌تر از دولت است.

مردم بومی هر منطقه نقش اصلی در پیشرفت آن منطقه ایفا می‌کنند. نخستین گام در تحقق توسعه هر منطقه جغرافیایی نفی مرزهای نامرئی وحدت‌شکن نظیر قومیت، نژاد و... است. استان خوزستان از ۲ قوم عمده بختیاری و عرب تشکیل شده است و سایر اقوام نظیر قشقایی و آرامنه و... نیز در این استان ساکن هستند. کاهش اختلافات قومی و مذهبی عاملی برای رشد توسعه این استان محسوب می‌شود.

توسعه و گسترش نهادهای غیردولتی مردم‌نهاد^۱ (سمن یا سازمان‌های مردم‌نهاد) در زمینه موضوعات مختلف زیست‌محیطی؛ فرهنگی و تاریخی و ... نقش مؤثری در افزایش اطلاع‌رسانی و آگاه‌سازی و آموزش مردم، ساماندهی و افزایش ظرفیت تولید و قابلیت استان خوزستان به شمار می‌رود. تشویق و حمایت از مشارکت هر چه بیشتر بخش خصوصی در توسعه فعالیت‌های اقتصادی - اجتماعی و در زمینه‌های مختلف و گسترش زمینه‌های خوداشتغالی و خویش‌فرمایی از مسائل مهم و اساسی است که پیشنهاد می‌شود در برنامه‌ریزی‌های استان خوزستان به آن توجه شود. یکی از بسترهای موردنیاز توسعه در هر استان تقویت امنیت اجتماعی فراگیر و مقابله با انواع ناهنجاری‌های اجتماعی که این موضوع باید در استان خوزستان نیز از سوی مسئولان استان موردتوجه قرار گیرد.

ایجاد زمینه‌های انگیزشی مناسب برای کاهش روند مهاجرت نیروی متخصص از استان و جذب نیروی انسانی کارآمد از سایر استان‌های کشور و گسترش زیرساخت‌های توسعه بازرگانی خارجی استان به‌عنوان یکی از پایانه‌های اصلی ورود خروج کالا با تأکید بر محصولات کشاورزی و توسعه قرنطینه‌ها و ترانزیت کالا و مسافر از مهم‌ترین راهکارهای پاسخ به نیازهای توسعه‌ای استان است و همچنین بازسازی زیرساخت‌ها و فعالیت‌های اقتصادی - اجتماعی در مناطق جنگ‌زده استان (به‌ویژه شهرستان‌های آبادان و خرمشهر) و پیگیری مستمر و دائمی مدیریت کلان استان و دستگاه‌های اجرایی ذی‌ربط از طریق مراجع فرا استانی برای حل و فصل ابعاد و جنبه‌های مختلف و متنوع مشکل اراضی استان و همچنین گسترش زیرساخت‌ها و تأسیسات و امکانات گردشگری در عرصه‌های تاریخی، آثار جنگ تحمیلی و نوار ساحلی جنوب استان به‌منظور استفاده از قابلیت‌های گردشگری مناطق ساحلی استان در فصل زمستان و مناطق کوهستانی در فصل تابستان و حفظ و احیا و معرفی آثار فرهنگی و تاریخی و نیز حفظ آثار برجای مانده از سال‌های دفاع مقدس و تجهیز قطب‌های

^۱ NGO

گردشگری از دیگر پیشنهادهایی است که برای بهبود هر چه بیشتر وضعیت استان خوزستان در زمینه‌های مختلف فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی می‌توان ارائه داد.

استان خوزستان به‌عنوان سرزمینی با تاریخ کهن و مناظر زیبا قابلیت گسترش گردشگری را دارا می‌باشد. علاوه بر طبیعت زیبای خوزستان، جنگ نیز به وجود آورنده نوعی گردشگری در این استان شده است. کاروان‌های راهیان نور در بیشتر مواقع سال در شهرهای مختلف خوزستان حضور یافته و مردم را با ابعاد مختلف جنگ در این استان آشنا می‌کنند. در برپایی و اعزام کاروان‌های راهیان نور به استان خوزستان، باید «ایجاد رونق اقتصادی» را یک هدف عمده در نظر قرارداد.

برای دانش آموزان و دانشجویان در سطح مدارس و دانشگاه‌ها باهدف اطلاع‌رسانی و آموزش در خصوص اهمیت محیط‌زیست؛ حمایت از برگزاری کارگاه‌های تحقیقاتی در زمینه ارتقا سطح محیط‌زیست استان باقابلیت اجرایی؛ حمایت از تشکیل تشکلهای مردم‌نهاد باهدف افزایش مشارکت اقشار مختلف مردم در پروسه ارتقاء سطح محیط‌زیست بخشی دیگر از اقدامات در زمینه ترمیم و ارتقاء محیط‌زیست استان خوزستان محسوب می‌شود.

منابع و مأخذ

منابع فارسی

کتاب

- آشفته تهرانی، امیر، ۱۳۹۰، جامعه‌شناسی جنگ و نیروهای ارتشی، تهران، نشر دانژه، چاپ اول
- ادیبی سده، مهدی، ۱۳۸۸، جامعه‌شناسی جنگ و نیروهای نظامی، تهران، نشر سمت، چاپ نهم
- بوتول، گاستول، ۱۳۸۷، جامعه‌شناسی جنگ، ترجمه: فرجسته، هوشنگ، تهران، نشر شرکت انتشارات علمی فرهنگی، چاپ هفتم
- بوتول، گاستون، ۱۳۸۸، جامعه‌شناسی صلح، ترجمه: فرجسته، هوشنگ، تهران، نشر جامعه‌شناسان، چاپ اول
- دژپسند، فرهاد، رؤوفی، حمیدرضا، ۱۳۸۷، اقتصاد ایران در دوران جنگ تحمیلی، تهران، نشر مرکز اسناد دفاع مقدس، چاپ اول
- گیدنز، آنتونی، ۱۳۸۹، جامعه‌شناسی، ترجمه منوچهر صبوری، تهران، نشر نی، چاپ بیست و پنجم
- لنسکی، گرهارد و جین لنسکی، ۱۳۶۹، سیر جوامع بشری. ترجمه ناصر موفقیان. تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- می‌یر، پیتر، ۱۳۷۶، جامعه‌شناسی جنگ و ارتش، ترجمه: مهدوی، محمدصادق، ازغندی، علیرضا، تهران، نشر قومس، چاپ پنجم

مقالات

- امین صارمی، نوذر. تابستان ۱۳۷۷. جنگ، مهاجرت تحمیلی و سامان فرهنگی، فصلنامه نامه پژوهش (فصلنامه تحقیقات فرهنگی ویژه دفاع مقدس)، سال سوم، شماره ۹، مرکز پژوهش‌های بنیادی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران
- دریاباری، جمال الدین، ۱۳۸۶، مقاله «بررسی پدیده مهاجرت و بازگشت جمعیت در مناطق جنگ‌زده استان خوزستان»، منتشرشده در مجله جمعیت، سال پانزدهم، شماره ۶۱ و ۶۲ پاییز و زمستان ۱۳۸۶
- رستمعلی زاده، ولی الله، قاسمی اردهابی، علی، آثار و پیامدهای جمعیتی-اجتماعی مهاجرت‌های جنگ تحمیلی در جامعه ایران، پژوهشنامه دفاع مقدس، سال اول، شماره ۲، تابستان ۱۳۹۱
- رحیمی، زهرا، ۱۳۸۸، مقاله «بررسی آثار و تبعات جنگ شهرها در ایران»، منتشرشده در مجله نگین ایران، سال هشتم، شماره ۳۱
- مرادیان، محسن، مقاله نقش فاصله در کاهش شدت تهدید، فصلنامه پدافند غیرعامل، دانشکده فارابی، شماره یک، ۱۳۹۱
- میر محمدی، داود، ۱۳۹۳، مقاله «تحلیل جامعه‌شناختی تحولات جمعیتی در خوزستان» منتشرشده در <http://www.azariha.org/?lang=fa&muid=36>

- فتاحی، اصغر، مقاله «تاریخچه‌ی حملات هوایی و تجاوز رژیم بعث به مناطق مسکونی ایران/۴۷۷۰ پرواز سیاه بر شهرهای سپید»، پرتال جامع علوم انسانی، کد مطلب ۶۸۹۴۴، به نشانی <http://www.ihs.ac.ir>
- پور حسن، ناصر، ماهنامه شاهد جوان، شماره ۳۵۲، شهریور ۱۳۸۳، کاربرد سلاح‌های شیمیایی، جنگ شهرها و محاکمه صدام حسین، صص ۹ الی ۱۲
- لهسایی زاده، عبد‌العلی، ۱۳۶۷. جنگ و مهاجرت: بررسی نظری مهاجرین جنگی. مجموعه مقالات دومین گردهمایی دانشگاه شیراز پیرامون نقش پژوهش در بازسازی. جلد اول. شیراز: دانشگاه شیراز.
- هاشمی، لطف‌الله، مقاله «بررسی مهاجرت در استان خوزستان از ۱۳۵۰ الی ۱۳۹۰» منتشرشده در درگاه ملی آمار به نشانی <http://www.amar.org.ir>

مصاحبه‌ها

- مصاحبه مرتضی فرمانیان با خبرگزاری تسنیم تحت عنوان «فرمانده ناحیه مقاومت بسیج نطنز: جمهوری اسلامی ایران، با بیش از ۳۰۰ هزار شهید، پیروز جنگ تحمیلی بود»، هفتم مهرماه ۱۳۹۲، کد خبر ۱۵۳۳۲۳، به نشانی <http://www.tasnimnews.com/Home/Single/153323>
- فایل صوتی مصاحبه محققین با مهاجرین بازگشتی به خوزستان (علی یزدانی، شهرام خراسانی، عوده براجه، احمد چشمه روشن و...)

سایر

- مرکز آمار ایران، نتایج تفصیلی سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن ۱۳۵۵، ۱۳۶۵، ۱۳۸۵، ۱۳۷۵

